

باقتدار حیرت‌ناگ علی شریعتی

در سده‌های چهارم و پنجم قمری
با تأکید بر آثار شیخ مفید رحمته‌الله

محمد باغستانی کوزه‌گر

پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

بافتارهای خیزش علمی شیعه در سده‌های
چهارم و پنجم قمری با تأکید بر آثار شیخ مفید
محمد باغستانی کوزه‌گر
ناشر
پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی
وابسته به دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم
تهیه
پژوهشکده اسلام تمدنی
سرویراستار
محمدباقر انصاری
ویراستار
محمداسماعیل انصاری
لیتوگرافی، چاپ و صحافی
چاپخانه مؤسسه بوستان کتاب
چاپ اول: پاییز ۱۳۹۸
شمارگان: ۴۰۰
قیمت: ۵۰۰۰۰ تومان
عنوان: ۵۴۲؛ مسلسل: ۸۶۴

نشانی
قم، خیابان معلم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، نشر
پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی
تلفن و دورنگار: ۳۷۸۳۲۸۳۳-۰۲۵
ص.پ: ۳۷۱۸۵/۳۶۸۸
کدپستی: ۳۷۱۵۶۱۶۵۹۱
مراکز پخش
۱. قم، میدان شهدا، تلفن و دورنگار ۳۷۸۳۲۸۳۴-۰۲۵
۲. تهران، خیابان انقلاب، رویروی در دانشگاه تهران،
پاساژ فروزنده، طبقه همکف، واحد ۳۱۲، تلفن:
۰۲۱-۶۶۹۵۱۵۳۴
وب‌گاه: www.pub.isca.ac.ir
رایانامه: nashr@isca.ac.ir
فروشگاه مجازی نشر: www.shop.isca.ac.ir
فروشگاه نشر دیجیتال: www.pajoohaan.ir
همه حقوق برای ناشر محفوظ است.

سرشناسه: باغستانی کوزه‌گر، محمد، ۱۳۴۳-
عنوان و نام پدیدآور: بافتارهای خیزش علمی شیعه در سده‌های چهارم و پنجم قمری با تأکید بر آثار شیخ مفید/
محمد باغستانی کوزه‌گر؛ تهیه پژوهشکده اسلام تمدنی
مشخصات نشر: قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، معاونت پژوهشی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ
اسلامی، ۱۳۹۸
مشخصات ظاهری: ۳۰۰ ص.: نمودار
شابک: ۵۰۰۰۰۰ ریال: 978-600-195-516-7
وضعیت فهرست‌نویسی: فیبا
یادداشت: کتابنامه: ص. [۲۴۵]- ۲۷۴؛ همچنین به صورت زیر نویس
یادداشت: نمایه
موضوع: مفید، محمدبن محمد، ۳۳۶-۴۱۳ق. - نقد و تفسیر
موضوع: کلام شیعه امامان - قرن ۴ق.
موضوع: کلام شیعه امامان - قرن ۵ق.
شناسه افزوده: شیعیان - تاریخ - قرن ۴-۵ق.
شناسه افزوده: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، معاونت پژوهشی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ
اسلامی، پژوهشکده اسلام تمدنی
رده‌بندی کنگره: BP ۲۰۱/۷۵
رده‌بندی دیویی: ۲۹۷/۴۹۲۴
شماره کتابشناسی ملی: ۵۷۷۰۸۷۵

- سخنی با خواننده ۱۳
- کلیات پژوهش ۱۷

فصل اول: بافتارهای بیرونی خیزش علمی شیعه

۱. بافتارهای خیزش علمی در جهان اسلام در سه سده نخست ۴۰
- روح دانش محوری در اسلام ۴۰
- الف) قرآن ۴۰
- ب) سنت ۴۲
- ج) سیره مسلمانان در دانش دوستی و ساخت مراکز آموزشی ۴۳
- د) پیدایش جهان اسلام ۴۵
- ه) نهضت ترجمه ۴۶
- و) ساخت زبان علمی ۴۶
- ز) استقلال طلبی‌های منطقه‌ای ۴۷
- ح) پیدایش شهرهای علمی ۴۸
- ط) حضور دانش دوستان در طبقات گوناگون اجتماعی تا پایان سده سوم هجری قمری و اقدامات آنها ۴۹
۲. بافتار خیزش علمی در جهان اسلام در سده‌های چهارم و پنجم هجری قمری ۵۴

- الف) رقابت سیاسی نو..... ۵۵
- ۱) تقابل علویان (شیعیان) و امویان با یکدیگر..... ۵۶
- ۲) عباسیان در تقابل با امویان و علویان (شیعیان)..... ۶۰
- ب) رویکرد تمدنی به رقابت‌های نظامی..... ۶۲
- ۱) رونق رقابت‌های فرهنگی - تمدنی..... ۶۵
- ۲) توان الگوسازی در رقابت تمدنی توسط نهاد خلافت عباسی..... ۶۷
- ۱- موضع‌گیری نهاد خلافت..... ۶۸
- ۲- موضع‌گیری امیران مستقل در برابر نهاد خلافت..... ۶۹
- ۳- موضع‌گیری فقیهان اهل سنت و شیعه..... ۷۰
- ج) وضعیت کتاب و ملزومات آن جلوه‌ای از ارتقای فرهنگ و تمدن اسلامی در سده چهارم و پنجم..... ۷۲
- ۱) کتابخانه‌های مراکز سلسله‌ها و خلافت‌های مستقل..... ۷۲
- ۲) شمار کتاب‌های یک کتابخانه یا یک دانشور..... ۷۵
- ۳) شمار تألیفات در یک دانش..... ۷۶
- ۴) تدوین کتاب در دانش‌های گوناگون..... ۷۷
- ۵) ساخت مراکز علمی..... ۷۸

فصل دوم: بافتارهای درونی خیزش علمی شیعه (در سه سده نخست)

۱. بافتار تحولات اجتماعی، سیاسی و فرهنگی جامعه شیعه..... ۸۱
- امامیه..... ۸۴
- الف) بافتار تحولات اجتماعی و سیاسی (مرحله شکل‌گیری و انشعاب‌های درونی) (۱۱-۱۴۸ق)..... ۸۸
- ب) بافتار تحولات فرهنگی (هویت‌سازی مذهبی) (۱۴۸-۲۶۰ق)..... ۸۹

- ۸۹..... (ج) سامان بخشی میراث علمی امامان علیهم السلام (۲۶۰-۳۲۹ق).....
- ۹۰..... ۲. بافتار تحولات درونی جامعه شیعه در سده چهارم و پنجم هجری قمری.....
- ۹۰..... الف) شیعه زیدی.....
- ۹۱..... ب) برپایی حکومت در یمن.....
- ۹۲..... ۳. میراث علمی زیدیان در سده چهارم و پنجم هجری قمری.....
- ۹۴..... ۴. تشکیل خلافت فاطمی (شیعه اسماعیلی)، در شمال آفریقا، مصر و شام.....
- ۹۴..... الف) میراث علمی و تمدنی اسماعیلیان در سده چهارم و پنجم هجری.....
- ۹۷..... ب) شیعه امامی.....
- ۹۷..... ۱) ورود به روزگار غیبت.....
- ۹۸..... ۲) تثبیت مدیریت علما بر رهبری جامعه شیعه.....
- ۱۰۰..... ۳) توان تعامل جدید رهبران شیعی با نظام سیاسی حاکم.....
- ۱۰۰..... ۴) برخورداری از پایگاه اجتماعی در سده های سوم تا پنجم هجری قمری.....
- ۱۰۱..... ۱- گروه های فرودین.....
- ۱۰۱..... - غلمان.....
- ۱۰۲..... - مولی.....
- ۱۰۳..... ۲- دسته های میانی یا گروه های متوسط.....
- ۱۰۴..... ۳- گروه های فرازین.....
- ۱۰۸..... ۵) برخورداری از موقعیت اقتصادی عالمان شیعی.....
- ۱۱۰..... ۶) ارتباط علمای شیعه با شیعیان در مناطق دیگر.....
- ۱۱۳..... ۷) انتقال و جایجایی در حوزه های شیعه از قرن سوم تا پنجم هجری قمری.....
- ۱۱۶..... ۸) پیامدهای توان گسترده تعاملی عالمان شیعی.....
- ۱۱۶..... ۱- جذب دولت تازه تأسیس زیدی مذهب آل بویه.....
- ۱۱۸..... ۲- توان ابداع رویکردهای نو به واقعیت های سیاسی و اجتماعی تازه.....

- یک. مبانی رویکردهای نو به تعامل با نظام سیاسی ۱۱۸
- دو. موضع عملی ۱۱۹
- ۹) پیشه‌های اداری و دیوانی عالمان شیعی در خلافت عباسی و دولت‌های مستقل ۱۲۰
- ۱- پیشه‌های دینی ۱۲۱
- ۲- پیشه‌های اداری و دیوانی ۱۲۱
- ۳- پیشه‌های خدمات کتابخانه‌ای ۱۳۲
- ۴- پیشه‌های تولیدی و فروشندگی ۱۳۴
- ۵- پیشه‌های پژوهشی ۱۳۵
- ۶- تجارت ۱۳۶
- ۱۰) نشانه‌های خیزش علمی شیعه در سده‌های ۴-۵ هجری قمری ۱۳۶
- ظهور دانشوران جهانی نشانی ویژه از خیزش علمی ۱۴۹

فصل سوم: عوامل مؤثر در تبدیل شیخ مفید به مهم‌ترین نماد خیزش علمی شیعه در سده‌های چهارم و پنجم هجری قمری

۱. دلایل انتخاب شیخ مفید به عنوان مهم‌ترین نماد خیزش علمی شیعه ۱۵۵
- الف) عقل‌گرایی ۱۵۷
- ب) واقع‌گرایی ۱۵۸
- ج) دانش‌گرایی ۱۵۹
- د) توان ارتباط مؤثر با دیگران ۱۶۰
- ه) عمل‌گرایی ۱۶۱
۲. عوامل موفقیت شیخ مفید در ایفای نقش نماد در خیزش علمی شیعه ۱۶۲
- الف) زیستن در دوران شکوفایی تمدن اسلامی ۱۶۳

- ب) قرار گرفتن در شرایط ویژه جامعه شیعه در سده چهارم و پنجم هجری قمری..... ۱۶۴
- ج) استعداد علمی در خانواده شیخ مفید..... ۱۶۵
- د) مکان تولد..... ۱۶۶
- ها) برخوردار از تربیت پدری دانشور..... ۱۶۶
- و) زیست علمی در فرهنگ کلان‌شهری بغداد به‌ویژه در عهد آل‌بویه..... ۱۶۷
- ز) آموزش نزد استادان مشهور..... ۱۶۹
- ح) توان و استعدادهای شخصی..... ۱۷۰
- ط) شهرت و شیوع دانشوری شیخ مفید..... ۱۷۱

فصل چهارم: معرفی جلوه‌های خیزش علمی شیعه

در میراث علمی شیخ مفید

۱. فضای فکری درونی جامعه تشیع در هنگام ظهور شیخ مفید..... ۱۷۵
- الف) افزایش اختلافات درونی به‌ویژه در موضوع امامت..... ۱۷۶
- ب) پیدایش مکتب نقلی در شیعه..... ۱۷۷
- ج) پیدایش مکتب عقلی در شیعه..... ۱۷۸
۲. سرفصل‌های کارنامه شیخ مفید..... ۱۷۹
- الف) تحصیل و تدریس در فضای پرقاب‌ت فکری..... ۱۷۹
- ب) کمیت و شمار آثار..... ۱۸۰
- ۱) رویکرد به حجم نوشته‌های شیخ مفید به عنوان یک کار شخصی..... ۱۸۱
- ۲) رویکرد به حجم نوشته‌های شیخ مفید به عنوان عالم یک مذهب..... ۱۸۲
- ۳) رویکرد به حجم نوشته‌های شیخ مفید به عنوان پیشوای شیعه..... ۱۸۲
- ج) تنوع موضوعات علمی در آثار شیخ مفید..... ۱۸۳
- د) روشمندی در طرح موضوعات علمی..... ۱۸۳

- ۱۸۴..... روشمندی کلامی (۱)
- ۱۸۴..... روشمندی فقهی (۲)
- ۱۸۵..... روشمندی اصول فقهی (۳)
- ۱۸۶..... روشمندی فقه سیاسی (۴)
- ۱۸۷..... روشمندی حدیثی (۵)
- ۱۸۷..... روشمندی تفسیری (۶)
- ۱۸۸..... روشمندی تاریخ‌نگاری (۷)
- ۱۸۹..... روشمندی مناظره (۸)
- ۱۹۰..... تولید آثار کیفی برتر (ه)
- ۱۹۰..... نوآوری در شیوه و سبک استنباط (۱)
- ۱۹۲..... ابداع منبع‌محوری در اجتهاد فقهی (۲)
- ۱۹۵..... نوآوری در محتوای دانش‌ها (۳)
- ۱۹۵..... ۱- دانش کلام
- ۱۹۶..... یک . دیدگاه‌های کلامی ویژه شیخ مفید
- ۲۰۰..... دو. نمونه‌خوانی: اوائل المقالات فی المذاهب و المختارات
- ۲۰۳..... ۲- دانش فقه
- ۲۰۴..... ابداع ضوابط دانش فقه و فروع تازه فقهی
- ۲۰۵..... ۳- دانش اصول فقه
- ۲۰۸..... ۴- دانش تاریخ
- ۲۰۹..... یک. هویت‌سازی تاریخی جامعه شیعه
- ۲۱۰..... دو. به‌کارگیری سبک ویژه در تاریخ‌نگاری
- ۲۱۱..... سه. آگاه‌کردن شیعیان از سیره اهل بیت علیهم‌السلام

چهار. توان بخشی به شیعیان در تشخیص باورهای درست درباره	۲۱۲
امامان <small>علیهم السلام</small>	۲۱۳
پنج. توان بخشی به تشخیص شبهات از بینات.....	۲۱۳
شش. استدلال های قابل پذیرش برای اهل انصاف.....	۲۱۴
هفت. سرفصل های مهم کتاب.....	۲۱۴
هشت. وصف سیره امام علی <small>علیه السلام</small> با منطق تاریخ نگاری قرآنی.....	۲۱۵
نه. آمیختگی موضوعات تاریخی و کلامی با یکدیگر.....	۲۱۶
ده. گزارش های تاریخی متفاوت از زندگی نامه امام علی <small>علیه السلام</small>	۲۱۷
یازده. نقل روایت های تاریخی و تحلیل کلامی آن توسط شیخ مفید.....	۲۱۸
دوازده. تصویرسازی از ابعاد معرفتی امام علی <small>علیه السلام</small> در برابر خلفا.....	۲۲۲
۵- دانش و فن مناظره.....	۲۲۳
یک. اثبات مشروعیت مناظره در تفکر شیعه.....	۲۲۳
دو. طراحی موضوعات و قالب های مناظره ای.....	۲۲۵
(و) نوآوری در نظام آموزشی فقه شیعی.....	۲۲۶
(۱) تهیه متن آموزشی در دانش فقه.....	۲۲۷
(۲) مقارن نگاری در دانش فقه.....	۲۲۸
(۳) رساله عملیه نگاری در فقه.....	۲۲۸
(ز) جریان سازی علمی.....	۲۲۹
(۱) شریف مرتضی.....	۲۳۲
(۲) ابوجعفر محمد بن حسن طوسی.....	۲۳۷
سخن پایانی.....	۲۴۱
پیوست ها.....	

کتابنامه

- ۲۴۵..... الف) کتاب‌ها
۲۶۸..... ب) مقالات
۲۷۳..... ج) پایان‌نامه‌ها

نمایه‌ها

- ۲۷۵..... آیات
۲۷۶..... موضوعات
۲۸۷..... اعلام و مشاهیر
۲۹۳..... کتاب‌ها
۲۹۶..... مکان‌ها
۲۹۸..... مقاله‌ها
۲۹۹..... پایان‌نامه‌ها

سخنی با خواننده

پیامبر اکرم ﷺ بر اساس نخستین آیات وحی، سنگ زیرین بنای تمدن اسلامی را بر پایه علم و قلم استوار ساخت. آن حضرت همواره بر جایگاه و نقش کلیدی دانش و دانش‌اندوزی در رشد و توسعه فردی و اجتماعی تأکید می‌ورزید. در سده‌های بعدی هرچند یاران و پیروان آن بزرگوار تلاش کردند علم را بر دوش کشند و نظام دانش‌افزایی را زنده بدارند، رفته‌رفته مناسبات و تعاملات علمی، جای خود را به منازعات سیاسی و جنگ‌های داخلی داد. سالیانی دراز گذشت تا مسلمانان نیک دریافتند که قوه محرکه تمدن‌سازی اسلام در دانش و گرامیداشت عالم نهفته است؛ از این رو راهبردهای نظامی را که بر آتش اختلاف می‌دمید، رها کردند و بر راهبردهای فرهنگی، آموزشی و پژوهشی که وحدت‌ساز و تعالی‌بخش بود، روی آوردند.

ستیغ این دگرگونی در سده چهارم و پنجم هجری قمری به بار نشست. فرق و مذاهب اسلامی در کنار یکدیگر و نه در برابر همدیگر، به تکاپوی علمی دامن زدند و از فاصله‌ها کاستند و بر غنای علمی خویش و جامعه اسلامی افزودند. بار دیگر دانش و دانشمند بر صدر جای گرفت و تمدن اسلامی جان تازه‌ای یافت و خوش درخشید.

در تاریخ تشیع، دوران غیبت تا سقوط دولت آل بویه (۲۶۰-۴۵۰)، عصر طلایی شیعیان است. در این دو سده، از یک سو بافتارهای بیرونی، زمینه را برای رشد علمی جامعه شیعه فراهم ساخت و از سوی دیگر شیعیان زبیده، اسماعیلیه و امامیه در کنار یکدیگر قرار گرفتند و با الهام از آموزه‌های اهل بیت علیهم‌السلام، با درک بهنگام موقعیت سیاسی، اجتماعی و فرهنگی جهان اسلام به تناسب رویکردهای خود و با استفاده از بافتارهای درونی خویش، به تعامل سازنده با عصر شکوفایی تمدن اسلامی دست زدند و خیزش علمی بزرگی را برای تشیع به ارمغان آوردند.

ظهور شخصیت علمی جهانی و دانشمند نام‌آشنای شیعی، شیخ مفید، یکی از صدها دستاورد خیزش علمی شیعیان در این دوران است. شیخ مفید به عنوان نماد برجسته خیزش علمی شیعه، با استفاده از بافتارهای تحول‌یافته خلافت عباسی به عنوان نهاد مشروع حاکم بر جهان اکثریت، توانست رهبری و مدیریت تحولات گفتمانی جامعه شیعه را به عهده بگیرد و میان آرمان‌گرایی سیاسی شیعی و واقع‌گرایی جمعیتی آن تعادل برقرار سازد و برگ زرینی بر کتاب پربرگ و بار تاریخ تشیع بیفزاید.

پژوهشکده اسلام تمدنی با هدف ایجاد بینش تمدنی بر پایه اسلام اصیل و تأمین بنیادهای نظری و پشتوانه‌های علمی تمدن نوین اسلامی - ایرانی، بررسی ظرفیت‌های تمدنی جهان اسلام را در راستای احیای تمدن اسلامی در دستور کار خویش نهاده است.

آنچه اکنون پیش روی خوانندگان گرامی قرار دارد، در راستای تحقق هدف مذکور ساخته و پرداخته گردیده که حاصل پژوهش جناب آقای دکتر محمد باغستانی عضو محترم هیئت علمی گروه هنر و تمدن اسلامی پژوهشکده اسلام تمدنی است.

این اثر خیزش علمی شیعه را در سده‌های چهارم و پنجم از زاویه

بافتارهای بیرونی و درونی نهاد علم کاویده و به بررسی عوامل مؤثر در درخشش نماد این دوران، شیخ مفید، پرداخته است. تحلیل‌های تاریخی، بهره‌گیری از منابع معتبر و دست اول، و فورارجاعات و مستندات تاریخی، دسته‌بندی‌های نو، توجه به ظرایف و دقایق گزارش‌های تاریخی و تمرکز بر مسئله دانش از چشم‌انداز تمدن‌سازی از جمله ویژگی‌هایی است که این پژوهش را از سایر پژوهش‌های این حوزه متمایز ساخته است.

ضمن سپاس از مؤلف ارجمند و ناظر محترم دکتر علی ناظمیان فرد، از ارزیابان این اثر جناب آقای دکتر نعمت‌الله صفری فروشانی و جناب آقای دکتر سیدجمال موسوی و شورای محترم علمی گروه هنر و تمدن اسلامی و اعضای شورای محترم میز تمدن اسلامی و ریاست آن شورا جناب حجت‌الاسلام و المسلمین دکتر محسن الویری و جناب آقای دکتر سیدحسین سیدی مدیر محترم گروه هنر و تمدن اسلامی و کارشناس محترم گروه جناب آقای رضا سلطانی و شورای محترم پژوهشکده اسلام تمدنی تشکر می‌کنم. بایسته است از حمایت‌های ریاست محترم دفتر تبلیغات اسلامی خراسان رضوی جناب حجت‌الاسلام و المسلمین آقای مسعودی و ریاست محترم پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی حجت‌الاسلام و المسلمین دکتر لک‌زایی که زمینه انتشار این اثر را فراهم ساختند، نیز نشر پژوهشگاه که عهده‌دار آماده‌سازی فنی و چاپ و نشر آن بوده است، تشکر نمایم.

سیدمصطفی احمدزاده

رئیس پژوهشکده اسلام تمدنی